

Gheorghe CHIVU

Scrisul religios și unitatea limbii române

Gh. C. – prof. univ. dr., Catedra de limba română a Facultății de Litere de la Universitatea din București, cercet. șt. gr. I la Institutul de Lingvistică

„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” din București.

Membru corespondent al Academiei Române din 2010.

Coordonatorul programului de cercetare „Enciclopedia literaturii române vechi” (Institutul „G. Călinescu”, București). Colaborator la

numeroase monografii și dicționare, apărute la Editura Academiei Române, precum *Dictionarium valachico-latinum*.

Primul dicționar al limbii române (2008), *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea* (1979). Laureat al Premiului „Timotei Cipariu” al Academiei Române (1993).

Scrisul religios a reprezentat nu doar componenta definitorie și distinctivă a culturii românești vechi, ci și forma ei cea mai aleasă de manifestare. Bazată integral pe traduceri și adaptări, modelată deci după texte scrise în limbile de cultură oficială în Biserica Ortodoxă Răsăriteană, limba textelor religioase a fost prima formă elevată a limbii noastre naționale, cu influențe majore, incontestabile asupra întregului scris literar românesc din perioada veche.

Unitar în plan tematic, ca forme de text și ca modalitate de structurare retorică, textul destinat Bisericii a avut astfel în mod con-

As a defining and distinguishing component of Old Romanian culture, religious writing has played a constant and programmatic role in shaping believers' moral and social attitude, on the one hand, and their means of expression, on the other. The dissemination of texts and the continuous movement in Romanian space of copyists, typographers and sermon prints implicitly favoured and, at one time, against the background of remarkable cultural consensus, even imposed linguistic unity, which became effective in service books towards mid-eighteenth century. In the nineteenth century, this first unitary form of literary norms in Churchbooks constituted the basis for the unification of the Romanian language in culture and in secular writing.

stant și programatic rol modelator, atât în planul atitudinii morale și sociale a credincioșilor, cât și în acela al modalității lor de exprimare. Circulația textelor și utilizarea acelorași versiuni pentru scrierile religioase de bază, precum și permanenta mișcare în spațiul românesc a copiștilor, a tipografiilor și, implicit, a tipăriturilor destinate slujbei, au favorizat și, la un moment dat, chiar au impus unitatea de expresie lingvistică.

Nicicând abandonată la nivelul sistemului limbii vorbite, totdeauna vizată în orice formă de manifestare a scrisului literar, această unitate a devenit efectivă și totală în cartea destinată slujbei spre mijlocul secolului al XVIII-lea, la doar un secol de la impunerea limbii române ca limbă de cult.

Această primă formă unitară a normelor literare în cartea destinată slujbei a fost baza pentru unificarea și modernizarea limbii noastre de cultură și în cadrul scrisului laic. Unificare prin care a fost consfințită crearea românei literare moderne și a fost validat pe deplin rolul unificator al scrisului nostru vechi.

Româna – cea mai unitară limbă romanică

Limba română este, afirmă mulți cercetători, deopotrivă români și străini, cea mai unitară dintre limbile romanice.

Este o unitate remarcabilă, de fond și de structură, justificată în primul rând prin caracterul unitar al culturii românești tradiționale, susținut și întărit, foarte probabil, și prin viețuirea poporului român în totală izolare de spațiul romanic occidental, într-o zonă în care a fost înconjurat de timpuriu de populații vorbitoare a unor limbi aparținând unor familii lingvistice total diferite de aceea ce are ca bază limba latină.

Unitatea limbii române este evidentă la nivelul limbii vorbite, în planul exprimării uzuale, în cadrul căreia formele specifice variantelor teritoriale ale dacoromânei, subdialecte și graiuri locale, nu împiedică în niciun fel, prin faptele distinctive, opozabile (am în vedere o serie de fonetisme, câteva forme gramaticale sau, mai frecvent, cuvinte cu circulație și utilizare locală), comunicarea și înțelegerea între vorbitorii ce aparțin provinciilor istorice tradiționale, indiferent de distanța ge-

ografică dintre localitățile lor de origine. Și este firesc să fie astfel atâta vreme cât variantele dialectale ale singurei limbi romanice din Europa centrală și de sud-est nu sunt circumscrise strict marilor provincii istorice, dar „încalcă” în mod constant granițele acestora; și aceasta nu doar datorită mișcării constante în spațiu a unor grupuri mari de locuitori. (S-a observat, spre exemplu, că în spațiul moldovenesc tradițional, graiurile au dispunere orizontală, nu verticală, Prutul nefiind în niciun fel graniță lingvistică între est și vest [1, p. 59-60]. Se știe, de asemenea, că în nordul Moldovei și, deopotrivă, în Moldova de mijloc, „infiltrațiile” maramureșene și ardelenesti sunt mai mult decât evidente. Satele „perechi” aflate de o parte și de alta a Carpaților meridionali oferă informații despre întâlnirea frecventă între „pământeni” și „ungureni”, aceștia din urmă marcându-și drumurile prin Muntenia, până la Dunăre sau până în Dobrogea, inclusiv în planul limbii. Iar în spațiul larg transilvănean unitatea este din nou evidentă, isoglozele nepermițând identificarea unor zone lingvistice bine individualizate dialectal sau coincidente cu granițe administrative temporare.)

Există însă, în mod firesc, o unitate evidentă și la nivelul limbii române literare, în cadrul tuturor formelor pe care le-a avut limba noastră de cultură în decursul istoriei sale. În cadrul românei literare moderne, prin consensul stabilit între intelectuali și apoi prin lucrări normative elaborate de către specialiști, este asigurată de aproape două secole, în scrisul laic și în exprimarea elevată utilizată în afara Bisericii, prezența acelorași norme fonetice, morfologice sau lexicale, a acelorași deprinderi de comunicare aleasă, în formă îngrijită.

Este o unitate nu doar dorită, ci și realizată, funcțională, care în contemporaneitate, în condițiile „democrației lingvistice”, tot mai des clamată în societatea românească, este menținută nu fără efort, pentru a face față asaltului limbii vorbite adeseori nu doar în variantă locală, ci chiar cu tentă argotică, și a contracara efectele imprevizibile ale slăbirii constrângerilor normative, constrângeri considerate, în mod greșit, nedemocratice.

Aceeași unitate poate fi constatată, de asemenea, la nivelul celor două registre culturale distincte, utilizate concomitent, de mai mult de două secole (anume din deceniile anterioare mijlocului veacului al XIX-lea), în cadrul limbii române de cultură moderne¹. Am în vedere pe de o parte scrisul literar laic, cu registrele sale funcționale bine marcate și

clar individualizate, și pe de altă parte scrisul literar bisericesc, și el divizat funcțional în variante stilistice integral structurate, iar uneori (cum este cazul scrisului publicistic) diferențiat doar prin lexic de variantele funcționale laice corespunzătoare. Iar, în cadrul așa-numitului limbaj religios, în realitate un diasistem, era firesc să fie astfel, de vreme ce scrisul bisericesc de astăzi este continuatorul vechiului scris românesc literar, în româna literară actuală coexistând astfel o formă parțial modificată a vechii noastre limbi de cultură cu forma de expresie a culturii românești moderne. Prima formă, cantonată conservator în spațiul Bisericii, independent de confesiunea căreia îi aparțin credincioșii, cea de a doua, astăzi dominantă, specifică spațiului laic, devenită formă oficială, modernă și obligatoriu actuală, în primul rând prin structura și componența lexicului elevat, esențialmente neologic.

Unitatea limbii române actuale, la toate nivelele și în toate variantele sale funcționale, are, desigur, în primul rând justificare originară. Unității primare, bazate pe fondul latinesc moștenit, i s-a alăturat, în timp, o unitate construită prin acțiune voită, manifestată constant și convergent în cadrul vechiului scris literar românesc.

Unitatea acestui scris, predominant religios, este cea care a oferit, în veacul al XVIII-lea și apoi în deceniile de început ale secolului al XIX-lea, baza pentru crearea sistemului unitar de norme ale limbii române literare moderne².

Scrisul religios și unitatea culturii românești vechi

Scrisul religios a pus în circulație, probabil în a doua jumătate a veacului al XV-lea [6, p. 23-34, 47-58], prima formă aleasă, cultivată a limbii române. Traducerea cărților sfinte în limba țării a dat formă românească întâi cărților biblice de lectură cele mai importante (primele au fost, desigur, *Psaltirea*, *Evangeliiile* și *Apostolul*), apoi scrierilor canonice de slujbă (mă gândesc îndeosebi la *Cazanii*). Evident act de cultură, această traducere, efectuată concomitent în zone distincte ale spațiului românesc (cu certitudine în nordul Moldovei, în zona Brașov-Sibiu și în Banat-Hunedoara), a impus un standard general acceptat pentru expresia, respectiv pentru forma textelor religioase și a creat, prin conținutul și prin structura acestora (în primul rând a scrierilor de lectură bisericească), un model de comuni-

care pentru circumstanțele elevate de utilizare a limbii române. Textul religios, difuzat rapid prin copii manuscrise (textele sud-transilvănene ajunse până la noi conservă urme lingvistice nord-moldovenești sau bănățean-hunedorene, cele moldovenești – urme sudice sau bănățean-hunedorene, cele bănățean-hunedorene – urme sudice sau nord-moldovenești, iar cele nord-transilvănene-maramureșene – urme evidente sudice)³, a devenit astfel prima și cea mai importantă modalitate de educare – morală, comportamentală –, susținută acum instituțional, dar și un model relevant în plan lingvistic și retoric, diferit în mod evident de exprimarea uzuală, necultivată. El, textul religios, în toate variantele sale și prin toate tipurile și tiparele textuale puse în circulație, a fost, de asemenea, în secolele de început ale limbii române literare, un mijloc eficient de culturalizare, întrucât punea ascultătorul, respectiv cititorul, în contact cu scrieri de alt tip (funcțional și stilistic) decât cele folclorice și propunea modele culturale cu circulație larg europeană.

Textul religios a devenit astfel modalitatea de creare și mijlocul de difuzare a primei noastre limbi literare (înțeleasă în sens larg, ca sistem de norme lingvistice și modalitate de organizare textuală), importante fiind forma și structura textului, respectiv suportul lexical al ideii (asigurat prin fondul lexical de bază, același peste tot, corelat cu lexicul de tip neologic, și el unitar, format la început din împrumuturi predominant slavone și din calcuri după acestea, pătrunse odată cu modelul).

Dominat de ideea de unitate tematică (în spațiul românesc s-au tradus, s-au copiat și s-au imprimat, indiferent de curentul religios ilustrat, practic aceleași texte religioase), scrisul bisericesc era însă diferențiat, în epoca sa de început, de o serie de norme locale, care individualizau producția centrelor culturale importante, plasate în nordul Moldovei, în sudul și estul Transilvaniei, în Banat-Hunedoara, respectiv în nordul Transilvaniei-Maramureș. Faptul a argumentat, cum se știe⁴, ideea existenței a patru variante literare regionale, diferențiate printr-un număr de norme implicite, predominant în plan fonetic și lexical, dar rar și în plan morfologic sau sintactic, norme bazate în principiu pe fapte dialectale distinctive.

Normele literare regionale, cantonate în jurul centrelor culturale importante, active în cele patru zone anterior menționate, erau respectate cu scrupulozitate în secolul al XVI-lea (primul secol de cultură româ-

nească scrisă posibil de documentat), în timpul transcrierii și chiar în momentul tipăririi unui text sau al copierii unei tipărituri. (Tipografii brașoveni au abandonat, se știe, norma literară proprie, atunci când au fost chemați, în 1582, la Orăștie să imprime *Palia*, respectând norma comanditarului, uzuală în sud-vestul Transilvaniei). La început de secol XVII, unii copiiști încep însă să abandoneze norma specifică variantei lor literare, atunci când textul pe care îl transcriau era o carte imprimată. (Așa au procedat doi scribi măhăceni, între care și cunoscutul Grigorie, scribi care, copiind *Catehismul* din 1559 și selectând pentru uz personal două predici din *Pravila* lui Coresi, au abandonat norma nord-transilvăneană în favoarea normei tipăriturilor brașovene.)

După nici un secol de cultură românească scrisă, modelul cărții tipărite începe deci să prevaleze, după un început timid, asupra conștiinței de unitate în cadrul și în jurul aceluiași centru cultural. Iar la mijlocul veacului al XVII-lea, urmare a circulației cărții, tipărite tot mai frecvent și în tot mai multe centre, dar și datorită mișcării surprinzător de intense în spațiul românesc a producției literare manuscrise, mișcare susținută nu doar de interese cultural-religioase, ci și de instituția copiiștilor ambulantei, respectiv de circulația tipografilor, este augmentată, pe fondul unității de credință, conștiința unității deopotrivă culturale și lingvistice a scrisului religios românesc.

(Dintre acești copiiști ambulantei, destul de numeroși⁵, Vasile Sturdze Moldoveanul scrie texte în Bihor și în zona Aradului. Iar Ilie Aron Popovici, originar din Iași, transcrie *Cazania* lui Varlaam la Hârnicești, în Maramureș.)

Astfel, în 1643, tipărind *Cazania*, se pare, după locul în care au fost descoperite cele mai multe exemplare pentru difuzare – în Transilvania, Varlaam numește textul „carte românească de învățătură”, forma imprimată atestând abateri, nu numai analogice, de la norma moldovenească. În 1648, Simion Ștefan se străduiește, după cum ne asigură în predoslovia *Noului Testament* imprimat la Bălgrad, să depășească norma locală, abandonând o serie de regionalisme literare cu circulație în zona Banat-Hunedoara în favoarea cuvintelor „carele le înțeleg toți”. El păstra totodată, semn de înnoire deopotrivă teologică și lexicală a formei textului imprimat, dar și început de schimbare în sens neologic a lexicului traducerilor religioase, păstra deci unele cuvinte „cum au fost

în izvodul grecesc, văzând că alte limbi încă le țin așa”. (Mitropolitul transilvănean exemplifica afirmația prin *sinagoga, poblican, gangrena*, dar menționa deopotrivă, fără ilustrare, „nume de oameni, și de leamne [= adică de plante], și de veșmente, și alte multe, ... pentru că alte limbi încă le-au lăsat așa”, toate acestea arătând că slavonismul, formă culturală mediată a scrierilor religioase receptate în spațiul românesc, începea să lase locul elementelor grecești.)

Iar peste mai puțin de o jumătate de secol, *Biblia* era tipărită la București de o echipă de tipografi moldoveni, conduși de Mitrofan, cunoscutul episcop de Huși. Dovadă de consens deopotrivă religios și cultural, tipăritura reunește, cu revizia de rigoare, nu foarte atentă în plan lingvistic, și nici în plan teologic, respectiv textual, o traducere a Vechiului Testament cu una a Noului Testament, ambele venite din afara spațiului muntenesc, din așa-numita versiune Milescu, respectiv din versiunea Simion Ștefan.

Era această primă tipărire integrală a *Bibliei* nu doar o dovadă de consens cultural și teologic remarcabil al reprezentanților Bisericii din întreg spațiul românesc, ci și o dovadă a mutării centrului de greutate a scrisului nostru vechi din Moldova în Țara Românească. Rod al unei atitudini deopotrivă culturale și politice, extrem de active (epoca brâncovenească se individualizează pe multe planuri în cultura românească veche), și semn al oficializării limbii române ca limbă de cult (imprimarea *Liturghierului* lui Dosoftei, în 1679, dăduse cu un deceniu mai devreme semnul introducerii oficiale a limbii noastre în Biserică), Muntenia imprima, la cumpăna veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, practic toate textele necesare slujbei în limba română, producția sa de carte de slujbă fiind susținută de numeroase și foarte active centre tipografice.

(După reluarea, în 1640, a activității de tipărire a textelor religioase românești, la sud de Carpați funcționează tipografiile la Govora, Câmpulung, Târgoviște și Mănăstirea Dealu, București, Buzău, Snagov și Râmnic. Numărul mare de tiparnițe duce la o producție importantă de texte imediat după 1700. În acest timp, în Moldova, tipografia din Iași devenea activă abia în 1679, când era imprimată *Dumnezeiasca Liturghie* anterior amintită. Iar în sud-vestul Transilvaniei, tipografia din Bălgrad își înceta, în 1652, doar după

câțiva ani activitatea, imprimarea cărții religioase în limba română fiind reluată la Bălgrad, Sebeș și Sibiu abia în 1683. Astfel, potrivit unei statistici bazate pe *Bibliografia românească veche*, între 1701 și 1740, în Țara Românească apar 66 de cărți, în Moldova zece, în Ardeal trei; între 1717 și 1750, tipografiile muntenești scot 84 de titluri, cele din Moldova 30, cele din Transilvania opt, în vreme ce în Banat-Hunedoara, respectiv în nordul Transilvaniei–Maramureș nu apare nici o carte religioasă în limba română [4, p. 377-378].

În acest context, diferența dintre producția masivă de carte religioasă muntenească și aceea provenită din provinciile istorice nordice devine mai mult decât relevantă. Bisericele românești aflate în partea de sud a Transilvaniei și în Hunedoara vor fi alimentate cu tipărituri necesare slujbei imprimate în Muntenia. (Un edict al Mariei Tereza va încerca să stăvilească, fără succes, importul de carte ortodoxă venită din Muntenia.) Textele de slujbă și de lectură religioasă muntenești vor ajunge de asemenea în Moldova, respectiv în nordul Transilvaniei, tipografii și diortositorii din provinciile românești nordice acceptând forma tipăriturilor sudice.

Se repeta, la altă scară și cu efecte unificatoare mult mai vizibile, deopotrivă în planul normelor lingvistice și în forma tipografică (unele cărți destinate Bisericii păreau tiraje ale tipăriturilor aduse din Țara Românească, respectând uneori chiar așezarea în pagină a cărților luate ca model), situația din prima jumătate a veacului al XVII-lea, când unele tipărituri coresiene erau folosite în biserici din afara spațiului lingvistic muntenesesc. (Se știe că *Liturghierul* brașovean din 1570 a fost comandat de Pavel Tordași. Că în exemplare din *Psaltirile* coresiene paginile lipsă din cauza frecvenței folosiri au fost completate pe foi manuscrise cu text ce reflectă variante nordice ale limbii literare și indică, evident, prezența unor exemplare ale tipăriturii în nordul Transilvaniei. Că *Psaltirea* așa-numită *Ciobanu* este o copie remaniată a unei tipărituri coresiene, ajunsă în Moldova. În acest context, evoc cumpărarea unor exemplare din *Catehismul* și din *Pravila* lui Coresi de către preoți sau pentru biserici situate aproape de zona în care ne aflăm acum. Astfel, cuplate cu manuscrise ce au circulat în alte zone ale Transilvaniei și în Maramureș, cele două tipărituri brașovene au format până de curând așa-numitul *Manuscris de la Ieud*. Iar unele dintre aces-

te manuscrise erau copii de pe *Cazania a doua* coresiană, confirmând, înainte de 1640, prestigiul de care se bucura cartea religioasă sudică în zona centrală și nordică a Transilvaniei.)

**„În cărțile cele besericești numai o dialetă este la toți.”
Tipăriturile lui Antim și impunerea normei muntenești
în cartea destinată slujbei**

Datorită numărului mare de tipărituri scoase de imprimeriile muntenești aflate sub patronajul Bisericii și, mai ales, favorizată de circulația intensă a acestora în toate spațiile locuite de români (este cunoscut rolul misionar al tiparnițelor muntenești ale vremii, la București sau de către tipografi munteni fiind imprimată carte religioasă nu doar pentru români, ci și pentru comunități creștine situate în afara granițelor actuale ale țării), cartea muntenească devine în scurtă vreme bază pentru prima unificare a limbii române literare în tipăriturile destinate ofierii slujbei.

Lingviștii interesați de evoluția limbii noastre literare au constatat, cu argumente greu de combătut, extrase din scrieri diverse, că „diferențele de ordin regional dintre textele religioase tipărite în cele trei țări românești au fost abolite prin acceptarea normei literare muntene în cărțile moldovenești și ardelenesti” la mijlocul veacului al XVIII-lea [8, p. 96].

Au observat aceeași realitate intelectualii contemporani fenomenului, reprezentanți importanți ai mișcării iluministe numite în mod curent Școala Ardeleană.

Nu îl am acum în vedere pe Samuil Micu, cel care și-a propus să se raporteze constant, în *Biblia* scoasă la Blaj, în 1795, la textul *Bibliei* de la București, dovedind, în ciuda „foarte întunecatei și încurcatei așezări și întocmiri a graiului românesc”, importanța culturală capitală avută de această primă imprimare integrală în limba română a „cărții cărților”.

Mă refer în schimb la Petru Maior, „mai puțin omul izvoarelor și mai mult al argumentelor izvorâte dintr-o minte genială”, cum îl considera Sextil Pușcariu [10, p. 110], care constata, în *Dialogul pentru începutul*

limbei română, tipărit prima dată în 1819, că „în cărțile cele besericești numai o dialetă este la toți” [9, p. 70], o aceeași limbă, adică, statornicită pentru întreg spațiul românesc (idee exprimată inițial de Simion Ștefan) prin îndelungă prelucrare pentru exprimarea elevată, cu menire și funcție culturală. Învățaatul iluminist, referindu-se la limba specifică textelor religioase tipărite, unitară încă din veacul al XVIII-lea, avea știință de diferențele dialectale, caracteristice vorbirii uzuale a românilor. El nota, referindu-se din nou la unitatea existentă în cartea de slujbă, în 1812, în *Disertație pentru începutul limbei românești*, cunoscuta anexă la *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, tipărită la Buda: „românii cei dincoace de Dunăre toți se înțeleg laolaltă, ba în cărți nice nu au fără o dialectă singură, desclinirea dialectelor numai în vorbe se aude” (p. 307-308).

Scrisul religios și unitatea limbii române literare moderne

Constatată încă în epoca iluministă, unitatea lingvistică a scrisului bisericesc a devenit, în deceniul al patrulea din secolul al XIX-lea, bază și punct de plecare pentru constituirea normelor românei literare moderne.

„Singurul mijloc ca să ne unim la scris și să ne facem o limbă generală este să urmăm limbii cei bisericești și pe tipii [adică după normele] ei să facem și limba filosofului, matematicului, politicului ...”, nota Ion Heliade Rădulescu, în corespondența purtată cu Costache Negruzzi⁶. Era o recomandare normală, întrucât, nota același Heliade, „cei bisericești s-au învoit întru sine, și scriitorii bisericești munteni, moldoveni și ungureni poci zice că au avut și au tot o limbă sau dialect”. Exact ca Petru Maior, din care cel supranumit „părintele limbii române literare” moderne s-a inspirat din plin, Heliade distingea între limba vorbită, diferențiată dialectal, și vechea noastră limbă scrisă, unitară în normele sale de bază: „Limba românească se desparte ... în dialectele sale, însă limba bisericească este tot aceea și la români [= adică la munteni], și la moldoveni, și la ardeleni”.

Ideea, acceptată de cei implicați direct în normarea românei literare laice, reuniți în jurul lui Heliade, a avut circulație generală la scriitorii

generației pașoptiste. Un intelectual moldovean anonim opina astfel, în 1839, într-un articol intitulat *Omul literat*, apărut în „Albina românească” (nr. 12, X, 1839, p. 45-47), că limba literară modernă trebuie să se bazeze pe textul religios, acesta fiind „singura legătură ce unește încă pe românii despărțiți în staturi deosăbite”.

Această idee a folosirii normelor textului bisericesc ca bază pentru punerea bazelor românei literare moderne, fundamental laică, va rămâne actuală și după 1860, adică după depășirea primei etape de unificare a noii noastre limbi literare. (Se știe că unitatea lingvistică a precedat, în secolul al XIX-lea, unitatea politică.) În 1862, Timotei Cipariu, cunoscut pentru rolul său în stabilirea primei ortografii și a primei gramatici academice, spunea și el, într-un discurs rostit la congresul „Astreii”: „limba bisericească, care e mai regulată ..., să se ie de bază pentru limba și literatura cea profană”⁷.

Limba cărții bisericești la care se făcea atât de des referire era, desigur, un sistem ideal de norme, întrucât textul religios nu era totdeauna și nici integral recomandabil. (Erau amintite în criticile aduse limbii bisericești, arhaică și conservatoare, în primul rând slavonismele numeroase, sintaxa uneori neromânească.) Normatorii noii noastre limbi literare aveau însă în vedere structura de ansamblu a scrisului religios, setul de norme fonetice și morfologice de bază deja unificate în cartea destinată Bisericii, elementele numeroase, în primul rând lexicale, apropiate de fondul latin.

„Limba scrisă pretutindeni a fost un dialect deosebit al literaților, adică o alegere și culegere de tot ce este mai frumos și mai clasic în deosebitele dialecte ale unei nații”, nota frecvent amintitul Heliade.

„Un dialect deosebit al literaților”, similar, pe alt plan, limbii bisericești, urma să fie și româna literară modernă, „alegerea și culegerea” formelor ce urmau să ilustreze noile norme ale scrisului elevat bazându-se, în principiu, pe modelul vechii noastre limbi literare, deja unitară la mijlocul veacului al XVIII-lea în cartea destinată Bisericii. Sinteză cu caracter supradialectal, conservatoare din punct de vedere fonetic și morfologic (scrisul religios a respins cele mai multe dintre inovațiile specifice vorbirii dialectale), exersată îndelung în variantele funcționale principale și „clasică”, în sensul mai marii apropieri de latină a lexicului

de bază, limba cărții bisericești, expresie a unității în cultura română veche, a funcționat deci deopotrivă ca bază și ca model de unitate pentru limba română literară modernă.

Unitatea limbii textelor religioase, unitate tematică, nu doar lingvistică, având prioritate în fața diversității și proclamatelor diferențe doctrinare, a fost rodul acțiunii conștiente și convergente a cărturarilor, nu doar rezultatul întâmplător, în plan istoric, al unei mișcări religioase unitare.

Unitatea limbii române în ansamblu este, indiscutabil, efect al unității culturii românești, dar la nivelul limbii noastre de cultură întărirea și perpetuarea acestei unități trebuie să rămână punct obligatoriu și asumat de acțiune conștientă și concertată.

Note ■ ¹ Pentru coexistența celor două registre literare, vezi studiul nostru *O variantă ignorată a românei literare moderne – limbajul bisericesc*, în „Limba română”, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453.

² Pentru prima unificare a limbii române literare în cartea destinată Bisericii, vezi Ion Gheție, *Contribuții ...*, articol urmat de alte contribuții dintr-o serie încheiată, în 2000, cu studiul *Normele limbii române literare...*

³ Textele noastre vechi, manuscrise și tipărituri, sunt copii sau prelucrări ale unor surse cu circulație largă în spațiul românesc. Vezi, pentru scrierile religioase, Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 137, 194, 197, 201, 262, 267, 271, 277-278, 283-284, 300, 307-308, 311, 346-347. Același amestec de fenomene distinctive, caracterizând variante diferite ale vechii române literare, a fost semnalat și în așa-numitele „cărți populare” din Codicele Sturdzan și din Codicele Todorescu, a căror circulație în formă manuscrisă leagă de asemenea provinciile istorice ale spațiului românesc. (Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 365-400.) Cele două codexuri provin, foarte probabil, dintr-un miscelaneu pierdut ce avea o componentă similară. (*Codex Sturdzanus*, ediție Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 1993, p. 137.) Chiar și copia traducerii românești a *Florii dărilor* atestă același amestec de forme și fonetisme, care trădează circulația traducerii românești a primei cărți de înțelepciune cunoscute. (Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 386-387.)

⁴ Critica opiniilor privind variantele literare regionale și sinteza datelor semnificative pentru acest subiect pot fi găsite la Ion Gheție, în *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei Române, București, 1975, p. 43-87.

⁵ Detalii despre locul în care și-au desfășurat activitatea copiiștii vechilor noastre manuscrise pot fi găsite la Gabriel Ștrempel, *Copiiști de manuscrise românești până la 1800*, I, Editura Academiei Române, București, 1959.

⁶ Textele lui I. H. Rădulescu, incluse în sumarul „Curierului românesc”, au fost publicate de D. Popovici, în I. H. Rădulescu, *Opere*, II, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1943, p. 220-238. Citatele reproduse pentru ilustrarea opiniilor lui Ion Heliade Rădulescu își au sursa în această ediție.

⁷ Discursul a fost publicat în „Amicul școlii”, III, 1962, nr. 31, p. 242-243.

Bibliografie

1. Grigore Brâncuș, *Vitalitatea limbii române*, în *Limba română și varietățile ei locale*, Editura Academiei Române, București, 1955, p. 55-61.
2. Gh. Chivu, *O variantă ignorată a românei literare moderne – limbajul bisericesc*, în „Limba română”, XLIV, 1995, nr. 9-12, p. 445-453.
3. *Codex Sturdzanus*, ediție Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 1993.
4. Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei Române, București, 1975.
5. Ion Gheție, *Contribuții la problema unificării limbii române literare. Momentul 1750*, în „Limba română”, XX, 1971, nr. 2, p. 113-124.
6. Ion Gheție, Al. Mareș, *De când se scrie românește*, Univers Enciclopedic, București, 2001.
7. Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
8. Ion Gheție, *Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)*, în *Contribuții la studiul limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, coordonatori Ion Gheție, Gheorghe Chivu, Clusium, Cluj-Napoca, 2000, p. 91-111.
9. Petru Maior, *Dialog pentru începutul limbei română*, anexă la *Orthographia Romana sive Latino-Valachica*, Buda, 1819.
10. Sextil Pușcariu, *Părerile lui Petru Maior despre limba română*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, I, 1921-1922, p. 109-119.
11. I. H. Rădulescu, *Opere*, II, ediție D. Popovici, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1943.
12. Gabriel Ștrempel, *Copiiști de manuscrise românești până la 1800*, I, Editura Academiei Române, București, 1959.